

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

UOT 372.882

Şahla İsmayıl qızı Ələkbərova

Elçin Qaranzadə adına 270 nömrəli tam orta məktəbin

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

<https://orcid.org/0009-0001-8933-0035>

[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(2\).134-138](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(2).134-138)

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI FƏNNİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ TƏNQİDİ
TƏFƏKKÜRÜ FORMALAŞDIRAN TEXNİKALAR

Шахла Исмаил гызы Алекперова

учитель азербайджанского языка и литературы

полной средней школы № 270 имени Эльчина Гаранзаде

ТЕХНИКИ, ФОРМИРУЮЩИЕ КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ У УЧАЩИХСЯ ПО
ПРЕДМЕТУ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Shahla Ismayil Alakbarova

Azerbaijani language and literature teacher at

secondary school number 270 named after Elchin Garanzade

TECHNIQUES THAT FORM CRITICAL THINKING IN STUDENTS IN THE SUBJECT
OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Xülasə. Tənqidi təfəkkürü formalaşdıran dərslər ənənəvi tədrisi olan dərslərdən fərqlənir. Şagirdlər müəllimə qulaq asaraq passiv oturmur, dərsin əsas personajına çevrilir, düşünür və xatırlayır, bir-biri ilə fikirlərini bölüşür, oxuyur, yazır, oxuduqlarını müzakirə edirlər. Məqalədə müzakirə olunan üsullar bu sahədə mövcud metodoloji inkişafın yalnız kiçik bir hissəsini əks etdirir. Onlar şagirdlərə daha müstəqil, tənqidi düşünən, məsuliyyətli və yaradıcı öyrənənlər olmağa kömək edir.

Açar sözlər: *tənqidi təfəkkür, şagird, müəllim, İNSERT, Beyin həmləsi, Fasiləli oxu, klaster*

Резюме. Уроки критического мышления отличаются от традиционного обучения. Учащиеся не сидят, пассивно слушая учителя, они становятся главными героями урока, думают и запоминают, делятся своими мыслями друг с другом, читают, пишут и обсуждают прочитанное. Обсуждаемые ниже методы представляют собой лишь небольшую часть современных методологических разработок в этой области. Они помогают учащимся стать более независимыми, критически мыслящими, ответственными и творческими учениками.

Ключевые слова: *критическое мышление, ученик, учитель, İNSERT, мозговой штурм, прерывистое чтение, кластер*

Summary. Critical thinking lessons are different from traditional teaching. Students do not sit passively listening to the teacher, they become the main character of the lesson, think and remember, share their thoughts with each other, read, write, and discuss what they have read. The methods discussed below represent only a small part of the current methodological development in this field. They help students become more independent, critical thinkers, responsible and creative learners.

Keywords: *critical thinking, student, teacher, İNSERT, Brainstorming, Intermittent reading, cluster*

Tənqidi düşüncə 21-ci əsrin ən vacib insan bacarığıdır, həm işdə, həm təhsildə, həm də gündəlik həyatda zəruridir. İstənilən yaşda tənqidi düşüncəni inkişaf etdirə bilirik, lakin bu nə qədər tez baş versə, bir o qədər yaxşıdır. Tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün ilk növbədə bunun “NƏ?” olduğunu başa düşməli, metodlarla, yəni bu bacarığı “NECƏ?” inkişaf etdirə biləcəyimizlə tanış olmalı və sonra onu bu düşünmə bacarıqlarına öyrətməli və möhkəmləndirməliyik.

Tənqidi düşüncə, məlumatı şərh etdiyimiz, təhlil etdiyimiz, qiymətləndirdiyimiz və qərarlar qəbul etdiyimiz düşüncə prosesidir. Bu proses intellektual fəaliyyətlərdən ibarətdir: müşahidə etmək və təsvir etmək, suallar vermək, əsaslandırma və şərh etmək, müqayisə etmək və əlaqə yaratmaq, nöqteyi-nəzərdən araşdırmaq, məlumatın mahiyyətini dərk etmək və onu qiymətləndirmək.

Tənqidi düşünəndə biz zehni hərəkətləri vahid sistemdə birləşdiririk: müşahidə təsvirə, təsvir təfsirlərə və mülahizələrə gətirib çıxarır ki, bu da əlaqələrin qurulması yolu ilə dərinləşir və genişlənir, nəticədə mahiyyəti dərk etməyə, nəticə çıxarmağa və qərarlar qəbul etməyə gətirib çıxarır.

Müasir insanın düşüncə prosesi informasiya ilə sıx bağlıdır. Müstəqil düşünmək bacarığı sübutları ölçməkdən, lehinə və əleyhinə olan arqumentlərdən ibarətdir. Tənqidi düşüncə bu məlumatları emal etməyə, qiymətləndirməyə, təhlil etməyə və yoxlamağa imkan verir. Tənqidi təfəkkür, əqləbatan nəticələrin formalaşdırılması ilə hadisələri təhlil etmək üçün istifadə olunan və məlumatı qiymətləndirməyə, şərh etmək, həmçinin nəticələri vəziyyətlərə və problemlərə tətbiq etməyə imkan verən mühakimə sistemidir.

Ümumiyyətlə, tənqidi düşünmə, tənqidi düşüncədən daha yüksək səviyyədə düşünmək deməkdir. Pedaqogikada tənqidi təfəkkürlə yanaşı, yaradıcı, abstrakt-məntiqi, assosiativ, obrazlı, analitik təfəkkürə diqqət yetirilir və ixtisaslaşdırılmış mövzudan asılı olaraq bu və ya digər təfəkkür növünə vurğu dəyişə bilər: həm riyazi, həm də təfəkkürün əsasında abstraksiyalar durur. Tədris prosesi ilə bağlı tənqidi təfəkkürün ən spesifik təriflərindən biri Amerika psixologiyası və pedaqogikasında verilmişdir. Tənqidi təfəkkür arzu olunan son nəticənin əldə

edilməsi ehtimalını artıran idrak üsulları və strategiyalarının istifadəsidir.

“Tənqidi təfəkkür 14-15 yaşdan başlayaraq şagirdlərdə formalaşan təfəkkürün ən yüksək səviyyəsidir”. (Jean Piaget). Tənqidi düşüncə sağlam düşüncə axtarışıdır - həm öz nöqteyi-nəzərinizi, həm də digər fikirləri nəzərə alaraq obyektiv mühakimə etmək və məntiqli davranmaq, öz qərarlərinizdən imtina etmək bacarığıdır. Yaxşı olardı ki, bütün bunlar müəyyən situasiyalarda və yaradıcılıqla edilsin. Problemi həll edərkən tənqidi düşüncə, yeni ideyalar irəli sürmək və yeni imkanları görmək bacarığı vacibdir. Tənqidi düşüncəyə malik insan ziddiyyətlərə və məntiqi səhvlərə həssaslıq göstərir. O, öyrəndiyi şeyin etibarlılıq, konkretlik və sübut dərəcəsinə, həmçinin aşkar etdiyi bilik və faktların müstəqilliyinə inanmaq ehtiyacını inkişaf etdirir. Şagirdlərdə öyrəndikləri elmi materialı onun həqiqi, obyektiv mənasına uyğun qavramaq, həqiqəti dərk etmək ehtiyacını tərbiyə etmək ən mühüm vəzifədir.

Tapşırıqlar, bir tərəfdən, bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi vasitəsi, digər tərəfdən isə zehni fəaliyyətin stimullaşdırılması üsuludur. Tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması, iki komponent olmadan fənnin tədrisində yüksək nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Problemin diqqətlə öyrənilmə obyektini kimi çıxış etdiyi problemə, onun həllinə isə dizayn və ixtira obyektini kimi yanaşma tərzini formalaşdırmağı zəruri hesab edirəm. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənnin tədrisi prosesini elə qurmaq lazımdır ki, şagirdlərin problemlərin həlli üsullarını uğurla mənimsəməsi təmin edilsin və onlarda bir sıra ümumi elmi bacarıqların – analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaradılsın.

Müəllim kimi bizim məqsədimiz şagirdlərin dərstdə fəaliyyətini elə təşkil etməkdir ki, bu, tədqiqat mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə versin.

Tənqidi düşüncə müstəqil düşüncədir. Hər kəs öz ideyalarını, qiymətləndirmələrini və inanclarını başqalarından asılı olmayaraq formalaşdırır. Öz fikrinizi formalaşdırmaq üçün bilik hazır qiymətləndirmə olan mühazirələrdən və dərslərdən deyil, müstəqil axtarış və təhlil nəticəsində əldə edilməlidir. Qeyd etmək lazım-

dır ki, tənqidi təfəkkür tamamilə orijinal olmaq məcburiyyətində deyil: başqa bir insanın ideyalarını və inanclarını özümüz kimi qəbul etmək və ya etməmək hüququmuz var.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənninin tədrisində “Tənqidi düşüncənin inkişafı” texnologiyasının bəzi texnikalarına nəzər salağ.

Üsulun adı	İşləmə qaydası	Mahiyyəti
İNSERT	<p>Hərfi tərcümədə şərti ingilis abbreviaturasının audioekvivalenti: səmərəli oxumaq və düşünmək üçün interaktiv notasiya sistemi deməkdir. Qəbul bir neçə mərhələdə həyata keçirilir.</p> <p>Mərhələ I: Mətn işarələmə sistemi, orada olan məlumatları aşağıdakı kimi bölmək üçün təklif olunur:</p> <p>V şagird artıq bildiklərini işarələyir;</p> <p>- “mənfi” işarəsi onların fikrinə zidd olan bir şeyi qeyd edir;</p> <p>+ müsbət işarəsi onlar üçün nəyin maraqlı və gözlənilməz olduğunu göstərir;? Bir şey aydın deyilsə və daha çox öyrənmək istəyi varsa, "sual işarəsi" qoyulur.</p> <p>II mərhələ: mətni oxuyarkən şagirdlər ayrı-ayrı abzasları və cümlələri kənarlarda müvafiq işarə ilə qeyd edirlər.</p> <p>III mərhələ: Şagirdlərdən məlumatları cədvəldəki qeydlərinə uyğun düzərək sistemləşdirmələri xahiş olunur.</p> <p>IV mərhələ: Cədvəlin hər bir sütununun ardıcıl müzakirəsi.</p>	<p>Analitik təfəkkürün inkişafı materialın başa düşülməsini izləmək üçün bir vasitədir.</p>
Beyin həmləsi	<p>Mərhələ 1: Şagirdlərdən bu mövzu haqqında bildikləri və ya bildiklərini düşündükləri hər şeyi düşünmək və yazmaq tələb olunur;</p> <p>Mərhələ 2: Məlumat mübadiləsi.</p> <p>Fərdi, cüt və qrup iş formaları mümkündür. Cütləmiş beyin həmləsi böyük auditoriya qarşısında fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkən şagirdlər üçün çox faydalıdır. Dostu ilə</p>	<p>Faktik materialla işləyərkən mövcud biliklərin “çağırış” mərhələsində aktivləşdirilməsi.</p>

	fikir mübadiləsi aparan belə bir şagird bütün qrupla daha asanlıqla təmasda olur.	
Qrup müzakirəsi	Şagirdlər bir-biri ilə bilik, fikir və mübahisələri bölüşməyə həvəsləndirilir.	Qrup müzakirəsi forması dialoji ünsiyyətin inkişafına və müstəqil düşüncənin formalaşmasına kömək edir.
Fasiləli oxu	Müxtəlif növ suallardan istifadə edərək oxumağı təşkil etmək üçün bir texnika. Hazırlıq işləri: 1. Müəllim oxumaq üçün mətn seçir. 2. Mətn əvvəlcədən semantik hissələrə bölünür. Birbaşa mətndə oxumağı dayandırmaq və dayanmaq lazım olduğu qeyd olunur: "birinci dayanacaq", "ikinci dayanacaq" və s. 3. Müəllim şagirdlərdə müxtəlif təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş mətn üzrə sual və tapşırıqlar üzərində əvvəlcədən fikirləşir. Müəllim mətnlə işləmə qaydalarına riayət olunmasına diqqətlə nəzarət edərək, göstərişlər verir və dayanmalarla oxu prosesini təşkil edir.	
Klaster	Bu, müəyyən bir mövzuya daxil olduqda baş verən düşüncə proseslərini vizuallaşdırmağa imkan verən materialın qrafik təşkili üsuludur. Sıralama: 1. Boş vərəqin (kart lövhəsinin) ortasına ideya və ya mövzunun "ürəyi" olan açar söz və ya cümlə yazın. 2. Ətrafına bu mövzuya uyğun olan fikirləri, faktları, təsvirləri ifadə edən söz və ya cümlələr yerləşdirin 3. Yazdığınız zaman yaranan sözlər əsas anlayışa düz xətlərlə bağlanır. Yeni məntiqi əlaqələr qurulur.	Mövzunu öyrənməzdən əvvəl zehni fəaliyyətin həvəsləndirilməsi üsulu və ya materialın tamamlanmasının nəticələrinə əsasən məlumatların sistemləşdirilməsi forması.
Sinkwine	Fransız "cing" sözündən gəlir - beş. Bu, beş misradan ibarət bir	Material sintezi üsulu kimi istifadə olunur. Lakonik

	<p>şeyirdir.</p> <p>Syncwine yazmaq qaydaları:</p> <p>1. (birinci sətir şeyirin mövzudur, BİR sözlə, adətən isimlə ifadə olunur);</p> <p>2. (ikinci sətir – mövzunun İKİ sözlə təsviri, adətən sifətlər);</p> <p>3. (üçüncü sətir - bu mövzu daxilində hərəkətin ÜÇ sözlə, adətən fellə təsviri);</p> <p>4. (dördüncü sətir müəllifin bu mövzuya münasibətini bildirən DÖRD sözdən ibarət ifadədir);</p> <p>5. (beşinci sətir - BİR söz - birincinin sinonimi, mövzunun mahiyyətini emosional-obrazlı və ya fəlsəfi-ümumiləşdirilmiş səviyyədə təkrarlayır).</p>	<p>forma məlumatı</p> <p>ümumiləşdirmək, fikirləri bir neçə mənalı sözlə, yığcam ifadələrlə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir.</p>
--	--	---

Problemin aktuallığı. İnformasiya tənqidi düşüncənin son nöqtəsi deyil, başlanğıc nöqtəsidir. Bilik motivasiya yaradır, onsuz insan tənqidi düşünə bilməz. Öz qiymətləndirmənizi formalaşdırmaq üçün çox sayda məlumatı emal etməlisiniz: faktlar, fikirlər, mətnlər, konsepsiyalar. Fakt bilikləri tənqidi düşüncəni tükəndirmir. Tənqidi düşüncə sayəsində təlim prosesi fərdilik qazanır və mənalı, davamlı və məhsuldar olur.

Problemin elmi yeniliyi. Tənqidi düşüncə, hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirmək barədə qərar verməyə yönəlmiş aydın, əsaslı, əks etdirən düşüncədir. Burada sadəcə mövzuları, faktları əzbərləmək,

eşitdiklərinizi və ya oxuduqlarınızı qəbul etmək yox, mövzuda əksolunanlara tənqidi yanaşmaq və fərziyələrə necə nail olmaq yollarını əhatə edir

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tənqidi düşünmək qabiliyyətinə nail olmaq üçün şagirdlərdə əlverişli qərar qəbul etmək, eləcə də problemləri həll etmək bacarığı formalaşdırılmalı, intellektual, fiziki, emosional, mənəvi amillər düzgün balanslaşdırılmalıdır. Belə olduğu təqdirdə tənqidi düşüncə təhsil alanların öyrənmə təcrübəsini genişləndirir, fənnin mənimsənilməsini daha da asanlaşdırır. Çünki tənqidi təfəkkürün şagirdlərin nailiyyətləri ilə yüksək nisbətdə əlaqəsi var.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov, Y. Təlim metodları. / Y. Kərimov. – Bakı, 2009. – səh. 279.
2. Nəzərov, A. “Müasir təlim texnologiyaları”. / A. Nəzərov. – Bakı, 2012. – səh.95.
3. Cavadov, İ., Kazımova Ş. “Öyrənmə fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılması”. – Bakı, 2020. - səh.107.
4. Брушлинский, А.В. Психология мышления и проблемное обучение. / А.В. Брушлинский. – М.: Знание, – 1983. – 96 с.
5. Гальперин П.Я. Психология мышления о по этапном формировании умственных действий: – Москва, 1986.

E-mail: sehlaelekberova1982@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2024